

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.: НАРОДНИЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЧНА КОНЦЕПЦІЯ

На сьогодні особливо гостро постає питання міграцій народонаселення в Південній Україні, де в ході освоєння території українці та інші етноси сформували сучасне населення регіону. Міграційна політика й народна колонізація території в середині XVII–XVIII ст. відіграли вагомую роль, оскільки в XVIII ст. інтенсивність міграцій у регіоні досягла найвищих показників у державі. Історіографічний аспект проблеми не став предметом комплексного всебічного дослідження. Визначальним кроком в історіографії питання стала поява досліджень Д. Багалія, В. Пірка, Є. Сусликова та інших. Отже наявний невеликий пласт історіографічних нарисів дослідження теми вимагає узагальнення літератури для визначення нових векторів наукового пошуку.

У зв'язку з цим, мета даного дослідження – показати, що привнесли у вивчення історії міграцій в Південній Україні в другій половині XVII–XVIII ст. представники народницького напрямку історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.) і з'ясувати, якою мірою їх дослідження відбили прогресивні тенденції історичного процесу.

У середині та другій половині XIX ст. наукові розвідки з проблеми представлені історіографією народницького напрямку. Важливим чинником досліджуваного питання стала археографічна діяльність. Якщо у XVIII – першій половині XIX ст. пошук пам'яток, колекціонування старожитностей провадилося на аматорському рівні, то з середини XIX ст. почали створюватися для цих цілей спеціальні археографічні інституції. Так, у 1843 р., за ініціативою М. Максимовича, була заснована

Київська археографічна комісія, концентрованим підсумком якої стали 15 томів «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией» (1846–1853). До цієї серії увійшли документи та матеріали з історії України за 1340–1699 р., у тому числі з питань заселення Південної України.

Видавнича діяльність Комісії стимулювала наукові дослідження. З Комісією почав плідно співпрацювати В. Антонович і вже 1863 р. в її виданні «Архив Юго-Западной России» опублікував «Исследование о козачестве», а з наступного року став головним редактором цього збірника¹. Незважаючи на нищівну критику з боку сучасників, В. Антонович упродовж 20-ти років видав дев'ять томів джерел, частину оригіналів з яких у роки Другої світової війни було втрачено. Більше того, на базі спеціально звезених до Києва актових книг ще у 1852 р. було створено Центральний архів давніх актів, який постійно поповнюється. На сьогодні – Центральний державний історичний архів України.

У 1870 р. як передмова до першого тому п'ятої частини «Архива Юго-Западной России» опубліковано «Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798»². Органічним доповненням наукових і популярних розвідок В. Антоновича з козацької історії є його магістерська дисертація «Последние времена козачества на правой стороне Днепра», побудована здебільшого на актовому матеріалі. Українською мовою уперше твір опубліковано в 1895 р. під назвою «Останні часи Козаччини на Правобережжі» у серії «Руська історична бібліотека», як додаток до 17 тому³. Автор зосередився переважно на передумовах конфлікту Варшави і Фастова як центру козацтва на Правобережжі, між тим, вивчено питання запустіння південного кордону. Процес набув сили у 1674–1678 рр. – часу винищувальних турецьких і польських набігів, коли мешканці втекли на Лівобережжя. Таким чином, обезлюднили міста й округи: Чигирин, Черкаси та інші.

1897 р. у Чернівцях побачила світ «Коротка історія Козаччини». У приватно прочитаних (безцензурних) лекціях В. Антонович популярно виклав своє бачення історії українського

козацтва, зокрема показав рух і чисельність населення Південної України протягом XVII ст. Дослідження містить картосхему українських і суміжних територій.

Свого часу В. Антонович навколо Київської археографічної комісії згуртував доволі численну групу дослідників, яка склала ядро наукової школи істориків-документалістів. Серед членів комісії та її співробітників слід виділити П. Куліша, наукові розвідки якого поряд із професійними дослідженнями сприяли розвиткові питань. Доцільно відзначити його історичну працю «История воссоединения Руси» (1874, 1877 рр.), між тим автор повторює відомі положення попередників щодо проблеми⁴. Необхідно також відзначити публікації документальних матеріалів, на які спирався автор при написанні «Истории воссоединения Руси». Примітно, що всі документи подані мовою оригіналу із детальним супровідним коментарем.

Функціонування Київської археографічної комісії також сприяло діяльності місцевих історичних товариств. У такий спосіб діячі Товариства Нестора Літописця та Відділу географічного товариства ініціювали заснування часопису «Киевская старина» (далі – КС) (1882–1906 рр.), публікації на його сторінках відіграли помітну роль у вивченні проблеми.

Л. Падалка в ґрунтовному огляді зробив спробу простежити витоки козацтва, описавши рух населення на Запорожжя у XVI ст.⁵ Крім праць своїх попередників, він скористався матеріалами Ніконовського літопису, Хронікою Й. Бельського, актами, виданими Археографічною комісією (Т. 1, 2) та ін. Характер колонізації території у XVI ст. визначає як «полукошевой». На жаль, автор споріднює фактори виникнення українського («украинного») і запорозького («низового») козацтва, слабо відтіняє різницю між ними. Помиляється він і в часі виникнення останнього, вказуючи кінець XVI ст. Необхідно відзначити й більш пізню його працю «Прошлое Полтавской территории и её заселение», у якій розглянуто заселення межиріччя Псла і Ворскли при впадінні їх у Дніпро⁶. Цінними є відомості про початки м. Кременчука, селища Переволочної, Орлянської та Царичанської фортець.

Питання наступу на територію Запорожжя приватного та державного землеволодіння в останні роки існування Січі та

опору запорожців спробам відторгнення земель як під військові поселення, так і поміщицькі дослідив на конкретному фактичному матеріалі А. Шиманов⁷.

Проблема щодо території розселення та характеру відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням степового порубіжжя в період з 1715 по 1774 рр. розглянута в археографічних дослідженнях А. Андрієвського⁸. Історії запорозьких козаків присвячена й археографічна публікація Я. Новицького «Материалы для истории Запорожских казаков (Из запорожского сечевого архива)» (1909 г.), в якій упорядник навів десятки неопублікованих раніше запорозьких документів, у тому числі, з історії заселення. Примітно, що основою для цієї праці послуговували матеріали А. Скальковського⁹. Необхідно також відзначити «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений» В. Біднова, які вийшли в дев'ятому випуску «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» 1913 р. та окремим виданням у 1914 р.¹⁰.

У 1895 р. окремим відтиском із журналу «Киевская старина» опубліковано уривки з 19 томів оповідань І. Ролле, щодо історії Правобережної України, переклад яких здійснила О. Єфименко¹¹. Цінними видаються відомості щодо південних кордонів Київського воєводства та північного кордону Запорожжя, а також складу та темпів їх заселення, які містяться у другому оповіданні. Необхідно також відзначити, що Ролле багато уваги приділив історії Запорожжя.

У творчому доробку О. Єфименко виняткове місце посідає «История украинского народа»¹², рукопис якої був визнаний кращім¹³. Поштоухом до її написання (між 1896 і 1906 рр.) став оголошений у 1896 р. редакцією журналу «Киевская старина» конкурс на краще узагальнююче науково-популярне дослідження з історії України. Окремим виданням книга вийшла у Петербурзі в 1906 р. у серії «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время». 1922 р. обидва випуску праці, перекладеної на українську мову, були опубліковані у Харкові. Виникнення українського козацтва дослідниця вважає закономірним етапом в освоєнні українським етносом Степової України та захисті від татарської навали, наголошуючи на

«военном» характері «вольного добытчика» і, разом з тим, «земледельческом», «промысловом».

До цих розвідок О. Єфіменко близька праця І. Новицького «Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV–XVII веке». Появу козацтва він ув'язує з ініціативою селянства – народною колонізацією півдня¹⁴.

Джерелознавчі дискурси з проблеми у 80-х рр. XIX ст. на сторінках журналу «Киевская старина» публікував Д. Багалій¹⁵. У 1887 р. у Москві вчений видав «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства»¹⁶. Спираючись на солідний джерелознавчий та фактичний матеріал, він розглянув простір не лише Харківської, частково Курської, Воронежської, а й північну частину Катеринославської губернії. Ним указується тісне сусідство з татарами як визначальний фактор впливу на політику Російської держави протягом XV–XVIII ст., і, відповідно, метою дослідження є детальний аналіз російської та української колонізації південних кордонів. Загалом історик явно перебільшує роль міграційної політики Російської держави у процесі заселення регіону.

Опублікований у 1889 р. окремим відтиском із журналу «Киевская старина» нарис «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» (публічні лекції з проблеми були прочитані навесні 1888 р. у м. Миколаєві) хоч і носив характер ознайомчої праці, проте містив ряд важливих відмінностей¹⁷. Зокрема, Багалій підкреслював важливість козацької міграції регіону, довівши, що суто воєнні цілі Запорозжя на початку XVIII ст. поступово змінюються на мирні. Чимало уваги приділено переселенню іноземців. Отже, у працях, присвячених історії півдня України, погляди історика зазнали певної еволюції, більш виразно підкреслено роль народних мас у процесі міграцій.

Велике значення для вивчення історії регіону мають праці Д. Яворницького¹⁸. Історик високо оцінював роль українського козацтва, висвітлив його походження, склад. Майже все життя учений присвятив вивченню історії Запорозької Січі, його подвижницька діяльність щодо пошуку, виявлення, колекціонування і дослідження старожитностей була захоплюючою.

Учений зібрав різноманітний корпус джерел. Лише тільки опублікований у 1888 р. «Сборник материалов для истории запорожских козаков» містив 118 справ (за 1748–1829 рр.)¹⁹. Цінними видаються документи стосовно віддалення запорожців від меж турецько-татарських володінь з огляду на мир із Туреччиною. Яворницьким опубліковано корпус документів (з 1748 р.) про прикордонні суперечки за землі та угіддя Старої Самари (Богородицька фортеця), донських козаків, новослобідських полків, новосербських поселенців, які зайняли північно-західні землі Січі та слов'яносербів щодо північно-східних кордонів запорозьких степів. Паралельно у хронологічній послідовності містяться матеріали про оборонні укріплення, містечка, будівництво нових куренів, захист кордонів Нової Сербії та заселення Запорожжя євреями. 1903 р. історик видав архівні матеріали під назвою «Источники для истории запорожских козаков»²⁰. Праця складалася із 2 231 сторінки і вміщувала 900 документів з історії Запорожжя за період 1651–1788 рр. з різних архівів. Отже, завдяки археографічній діяльності історика до нас надійшли публікації цінних документів з проблеми, які були знищені під час революції та громадянської війни.

У 1890 р. надруковано і 1898 р. перевидано ґрунтовне дослідження топографії за доби Нової Січі (1734–1775) «Вольности запорожских козаков»²¹. Проблема змін державних кордонів Запорозьких Вольностей уперше розглядалася з наукового боку як цілісність на доволі репрезентативній джерельній базі. Слід зауважити, що ніхто із дослідників Запорожжя після Яворницького не брався за розробку його топографії. Дослідник розглянув дипломатичні акти, пов'язані з визначенням на місцевості лінії російсько-турецького кордону після мирних угод 1700, 1709 та 1738 рр., визначив розташування вказаних у актах прикордонних позначок та вперше помітив деякі невідповідності та неточності у текстах межових документів 1700–1705 рр. Також істориком було надано увагу й законодавчим джерелам щодо визначення східної межі Запорожжя у 1743 р.

Фундаментальна «История запорожских козаков» у трьох томах (1892, 1895, 1897 рр.) стала підсумком багаторічної дослідницької роботи вченого, розпочатої ще в студентські часи²².

Перший том висвітлював питання походження, складу та чисельності козацтва (був виправлений і доповнений, опублікований 1900 р.), другий і третій – системний, послідовний і детальний виклад політичної історії запорозького козацтва від його першопочатків до 1734 р. Для їх створення Яворницький скористався такими солідними виданнями документів як «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Памятники, изданные временной комиссией», власними збірками, нарративними джерелами, літописами та хроніками, чисельними працями попередників. Загалом бібліографія першого тому (першого видання) налічує 170 позицій.

Д. Яворницький увів до вжитку поняття Запорозької Вольниці – території, якою володіла Січ у різні періоди свого існування²³. Безперечну цінність складають відомості про визначення меж землі низових козаків. Більш імовірно визначені границі Вольностей з 1655 р. за універсалом Б. Хмельницького, хоча Яворницький указав, що цей документ, як і згадані вище, копія. Зазначені обставини спричинили у подальшому масу межових проблем і суперечок.

Дослідник дослідив зміни рубежів Запорожжя до 1775 р. Незважаючи на визначення кордону напередодні ліквідації Січі: «від річки Бахмут нижче «старої» Української лінії, ... яка тягнулася від гирла Орелі до верхів'я (у дійсності: середньої течії – *Н. С.*) Сіверського Дінця, до ріки Бугу, завдовжки 600 верст, від гирла Берди до «старої» Української лінії, завдовжки 350 верст; на сході з землею Війська Донського; на півдні й заході турецькими землями – Очаковим і Кримом, а навпроти Кубані – по Азовське море, ... запорізькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей». Отже, Яворницький зазначає, що Запорожжя обіймало територію Катеринославської губернії (всі дев'ять повітів), значну частину Херсонської (Херсонський, Олександрійський, Одеський, Єлизаветградський, Ананіївський і Тираспольський повіти). Крім того, запорожцям належала частина Дніпровського повіту Таврійської губернії, низом до м. Олешки, а також ділянка «завдовжки 60 і завширшки 66 верст, Ізюмського повіту Харківської губернії з центром у Барвінковій Стінці».

Безперечну цінність складають дані щодо чисельності населення Запорозжя: 1534 р. – не більше 2 тис. чол., 1535 р. – близько 3 тис. чол., 1675 р. – 20 тис. чол., 1755 р. – 27 тис. чол. Загалом, історик, спираючись на підрахунки А. Скальковського, дійшов висновку, що на момент «розквіту самого війська запорізьких козаків могло бути від 10 до 12 тис., а разом із жителями зимівників і слобод до 100 тис. чоловік». Найгустіше були заселені Самарська і Протовчанська паланки, найменш – Кальміуська та Прогноївська. Таким чином, синтез знань, які виклав у першому томі Д. Яворницький і до сьогодні залишаються критерієм наукового висвітлення проблеми.

Видатною подією в українському історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. було створення і вихід у світ перших томів фундаментальної «Історії України-Руси» М. Грушевського²⁴ [12]. Видавалася вона у Львові та Києві у період 1898–1936 рр. і складалася з 10 томів у 13 книгах. Багатотомник містив систематичний виклад української історії від найдавніших часів до середини XVII ст. і являв собою науковий синтез історичних знань.

Грушевський підкреслює український характер селянської колонізаційної хвилі регіону. У VII томі «Козацькі часи – до року 1625» (1909 р.) розглянуто питання появи та розвитку українського козацтва. Проаналізовано процес колонізації й освоєння території «дикого поля». Окремо розглянута проблема заснування та розвитку Запорозької Січі. Зазначені питання історик у стислому вигляді виклав у праці «Очерк истории украинского народа» (видавалася у Санкт-Петербурзі в 1904, 1906 і 1911 рр.)²⁵. Загалом «Історія України-Руси» поклала початок українській історіографії відповідно до стандартів європейської науки²⁶.

Наприкінці першого десятиліття XX ст. окремі питання з проблеми висвітлюються у загальних працях з історії України. Серед інших можна виділити дослідження М. Аркаса (1908 р.), П. Андрианова (1910 р.)²⁷.

Отже, історіографія другої половини XIX – початку XX ст. вирізняється чисельністю досліджень, у яких знайшла відображення історія заселення Південної України. Представниками

народницького напрямку дослідницька лабораторія другої половини XIX – початку XX ст. значно розширила знання з проблеми. В цей час відбулося окреслення проблеми як наукової. У дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст. історія заселення Південної України висвітлюється в основному протягом XVIII ст. і, переважною більшістю, у Запорозжжі та Південно-Східному регіоні. Дослідники намагалися розкрити роль народної колонізації краю і довести, що основна заслуга в його заселенні на початковому етапі належить запорозькому козацтву. Загалом перспективним видається в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. зробити спробу проаналізувати основні етапи в заселенні території, визначити чисельний та етнічний склад її населення, роль військово-землеробських поселень регіону та суміжних територій.

¹ Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 г. / В. Антонович. – К., 1863. – СХХ с.

² Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 / В. Антонович. – К., 1870. – 94 с.

³ Антонович В.Б. Останні часи Козаччини на Правобережжі / В.Б. Антонович // Руська історична бібліотека. – Львів, 1895. – Т. 17. – С. 129–274; Він же: Останні часи Козаччини на Правобережжі / В.Б. Антонович // Коротка історія козаччини / [передм. І.І. Глизя]. – К., 2004. – С. 141–301.

⁴ Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3-х т. / П.А. Кулиш. – СПб., 1874. – Т. 1. – 363 с.; Т. 2. – 457 с. Он же: Материалы для истории воссоединения Руси / П.А. Кулиш. – М., 1877. – Т. 1. – 323 с.

⁵ Происхождение запорожского козачества / [авт. текста Л.В. Падалка] // КС. – 1884. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 580–608; Т. 10. – Кн. 9. – С. 27–52.

⁶ Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение / Л.В. Падалка. – Полтава, 1914. – 237 с.

⁷ Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья / А. Шиманов // КС. – 1883. – Т. 7. – Кн. 12. – С. 609–636.

⁸ Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 / А.А. Андриевский // ЗООИД. – Т. 14. – Одесса, 1886. – С. 283–715; Он

же: Материалы для истории южнорусского края / А.А. Андриевский. – Одесса, 1886. – С. 50–77; Он же: Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев / А.А. Андриевский. – К., 1894. – 23 с.

⁹ Новицкий Я.П. Материалы для истории Запорожских казаков (из запорожского сечевого архива) / Я.П. Новицкий // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. I–VI; 1–98; Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський / В.М. Хмарський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – С. 112.

¹⁰ Биднов В.А. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / В.А. Биднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1913. – Вып. 9. – С. 168–215; Он же: Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / В.А. Биднов. – Екатеринослав, 1914. – 48 с.

¹¹ Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины / А. Ефименко. – К., 1895. – 174 с.

¹² Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко. – СПб., 1906. – Вып. 1. – 391 с.

¹³ Ефименко О.Я. Історія українського народу / А.Я. Ефименко; [під ред. Д.І. Багалія]. – Харків, 1922. – Вип. 1. – 168 с.; Вип. 2. – 207; XV с.

¹⁴ Новицкий И. Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV–XVIII веке / И. Новицкий. – К., 1876. – С. 40–44.

¹⁵ Багалей Д.И. Генеральная опись Малороссии / Д.И. Багалей // КС. – 1883. – Т. 7. – Кн. 11. – С. 430–431; Он же: Наследники запорожских земель / Д.И. Багалей // КС. – 1885. – Т. 11. – Кн. 4. – С. 783–790.

¹⁶ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.И. Багалей. – М., 1887. – 614 с.

¹⁷ Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д.И. Багалей. – К., 1889. – 117 с.

¹⁸ Сварник І.І. Від перекладача / І.І. Сварник // Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 9.

¹⁹ Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1888. – 284 с.

²⁰ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – Владимир-Губернский, 1903. – Т. 1–3. – 2231 с.

²¹ Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1890. – 386 с.; 1898. – 2-е изд. – 405 с.

²² Эварницкий Д.И. История запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1892–1897. – Т. 1–3; Он же: История запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – 2-е изд., исправл. и доп. – М., 1900. – Т. 1. – 688 с.

²³ Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей и топографический очерк Запорожья / Д.И. Эварницкий. – К., 1884. – 20; 76 с.; Он же: Архивные материалы для истории Запорожья / Д.И. Эварницкий // КС. – 1886. – Т. 7. – С. 520–536; Он же: И.М. Синельников, первый Екатеринославский губернатор (1704-1788) / Д.И. Эварницкий // Исторический вестник. – 1887. – Т. 6. – С. 630–638; Он же: Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1889. – 195 с.; Он же: Карты Украины и Запорожья / Д.И. Эварницкий // Труды XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. – М., 1907. – Т. 1. – С. 51–60; Он же: История города Екатеринослава / Д.И. Эварницкий. – Днепропетровск, 1989. – 197 с.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси : у 10-ти т. / М. Грушевський. – Львів–Київ, 1907. – Т. 6. – X, 670 с.; 1909. – Т. 7. – X, 628 с. Він же: Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 6. – С. 290–291.

²⁵ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский; [сост. и ист.-биогр. очерк Ф.П. Шевченко, В.А. Смолия; примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия]. – К., 1990. – 400 с.

²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.

²⁷ Аркас М.М. Історія України-Русі / М.М. Аркас; [вступне слово і комент. В.Г. Сарбея]. – [факс. вид. СПб., 1908 г.]. – К., 1990. – 456 с.; Андрианов П. Славное низовое запорожское войско: исторический очерк / П. Андрианов. – Одесса, 1910. – 30 с.